

UOT: 811.512.162.

“DİVANİ LÜĞƏT-İT TÜRK” ABİDƏSİNDƏKİ ANTROPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü, professor
Naxçıvan, Azərbaycan
ebulfezamanoglu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8733-3833>;

Xülasə

XI əsrin görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğarlının məşhur «Divan»ında onomastik vahidlər geniş şəkildə işlənmişdir. Bu onomastik vahidlərin böyük bir qrupu antroponimlərdən ibarətdir. Abidədə işlənmiş şəxs adları türk dillərinin tarixini, onomastikasını, qədim türk ad sisteminə bütöv şəkildə araşdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abidədə advermə adət və inancları, şəxs adı, ləqəb və titullar, onların işlənmə xüsusiyyətləri haqqında qiymətli bilgilərə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, bu ensiklopedik əsərdə yüz ona qədər antroponimik vahid işlənmişdir. Bunların 7-8-i qadın adlarından ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 110 antroponim qədim türk ad sistemini tam şəkildə əhatə etməsə də, bu bərdə müəyyən təsəvvür yarada bilir. Abidədəki antroponimlərin leksik-semantik qrupları özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Məqalədə abidədəki qədim türk şəxs adlarının leksik-semantik qrupları üzərində geniş dayanılmış, bu qruplar geniş şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Qaraxanlı dövləti, Mahmud Kaşğarlı, türk dilləri, abidə, dil, onomastika, antroponim.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНТРОПОНИМОВ В ПАМЯТНИКЕ “ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК”

Абульфаз Гулиев
Член-корреспондент НАНА, профессор
Нахчыван, Азербайджан

Резюме

В знаменитом «Диване» выдающегося турецкого учёного XI века Махмуда Кашгарлы ономастические единицы развиты широко. Большую группу этих ономастических единиц составляют антропонимы. Изучение личных имён, изображённых на памятнике, имеет большое значение для полного исследования истории тюркских языков, их ономастики и древней тюркской системы имен. В памятнике мы находим ценные сведения об обычаях и верованиях, личных именах, прозвищах и титулах, особенностях их обработки. В целом, в этой энциклопедической произведение было обработано до 100 антропонимических единиц, среди которых 7-8 составляют женские имена. Следует отметить, что хотя 110 антропонимов не охватывают полностью древнюю тюркскую систему имен, они все же создают определенное представление об этой системе. В статье широко обсуждаются лексико-семантические группы древних тюркских личных имен на памятнике и подвергаются тщательному анализу и изучению.

Ключевые слова: государство Караханлы, Махмуд Кашгарлы, тюркские языки, памятник, язык, ономастика, антропоним.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ANTHROPONYMS IN THE “DİVANİ LUGAT- İT TURK”

Abulfaz Guliyev
Correspondent member of ANAS, professor
Nakhchivan, Azerbaijan

Summary

In the famous “Divan” of the outstanding Turkish scientist of the XI century Mahmud Kashgarly, onomastic units are widely developed. A large group of these onomastic units consists of anthroponyms. The exploring of personal names depicted on the monument is of great importance for a complete exploring of the Turkic languages history, their onomastics and the ancient Turkic name system. We find valuable

information about customs and beliefs, personal names, nicknames and titles, and the peculiarities of their processing in the monument. In general, in this encyclopedic work up to 100 anthroponymic units were processed, of which 7-8 are female names. It should be noted, that although 110 anthroponyms don't completely cover the ancient Turkic name system, they still create a certain idea of this system. The article widely discusses the lexical and semantic groups of ancient Turkic personal names on the monument and is subject to careful analysis and study.

Key words: Karakhanly state, Mahmud Kashgarly, Turkic languages, monument, language, onomastics, anthroponym.

Aktuallıq. Qaraxanlı türk dövləti islam mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu dövlətin zamanında türk dil və mədəniyyətinin gəlişməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilmişdir. Ona görə də XI əsr dilçisi Kaşğarlı Mahmud "Divani lüğət-it-türk" kimi möhtəşəm abidəsində bu dövlət, onun tarixi, hökmdarları, demoqrafik vəziyyət, türklərin adət-ənənələri, inancları, ümumiyyətlə mədəni məsələləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu əsərdə mədəniyyətin əsas göstəricilərindən olan türk onomastikasının tədqiqi xüsusi yer tutur.

Annotasiya. Türk onomastikası qədim köklərə malikdir. Bu onomastika, xüsusilə antroponimlər xalqın tarixi, təfəkkürü, dünyagörüşü, adət-ənənələri, inancları və s. s. x şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan böyük türk alimi və mütəfəkkiri Kaşğarlı Mahmudun "Divani lüğət-it-türk" adlı monumental əsəri antroponimlərin öyrənilməsi baxımından çox dəyərli bir qaynaq rolunu oynayır.

Metod. Məqalədə təsvir, qarşılaşdırma və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. XI əsrin görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğarlının məşhur «Divan»ında onomastik vahidlər geniş şəkildə işlənmişdir. Bu onomastik vahidlərin böyük bir qrupu antroponimlərdən ibarətdir. Abidədə işlənmiş şəxs adları türk dillərinin tarixini, onomastikasını, qədim türk ad sistemini bütöv şəkildə araşdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abidədə ad vermə adət və inancları, şəxs adı, ləqəb və titullar, onların işlənmə xüsusiyyətləri haqqında qiymətli bilgilərə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, bu ensiklopedik əsərdə yüz ona qədər antroponimik vahid işlənmişdir. Bunların 7-8-i qadın adlarından ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 110 antroponim qədim türk ad sistemi haqqında müəyyən təsəvvür yaratsa da, onu tam şəkildə əhatə etmir. Müəllif özü də əsərində bu cəhəti nəzərə almış, həmin məsələyə işarə etmişdir. O, böyük fədakarlıqla topladığı vahidlərin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə xülasə etmişdir: «Yazdığım dağlar, çöllər, dərələr, sular, göllər müsəlman türklərin əllərində olan ərazilərdir. Çünki dillərdə dolaşan bunlardır. Bunları tanınmış olduqları üçün yazdım, tanınmamış olanların bir çoxlarını buraxdım. Müsəlman olmayan türk ellərindən bir qismini də yazdım, gerisini yazmadım; çünki onları yazmaqda bir fayda yoxdur. Türk dilinə sonradan girmiş olan kəlmələri yazmadım; kişi və qadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancaq doğru bilinməsi üçün – çox istifadə olunan, hamı tərəfindən tanınan adlar yazıldı» [MK, I, 27-28].

Məlumdur ki, X əsrin ikinci yarısında Orta Asiyada Qaraxanlı dövləti zamanında türklər dövlət səviyyəsində kütləvi şəkildə islamı qəbul etmişlər. İslamın bayraqdarına çevrilən türklər, təbiidir ki, bir sıra islam qanunlarına, adət və ənənələrinə tabe olmağa, əməl etməyə məcbur idilər. Bu səbəbdən XI əsrdəki türk antroponimlər sisteminin əvvəlki dövrlərin, məsələn, Göytürk dövrünün ad sistemindən bəzi fərqli xüsusiyyətləri gözə çarpmaqdadır. Bu əsrdə artıq ərəb mədəniyyəti türk saray və divanlarında müəyyən nüfuzə sahib olmağa başlamışdı. Bir sıra türk dövlət adamları, böyük vəzifə sahibi olan şəxslər formal da olsa, ərəb adları daşımağa başlamışdı. Məsələn, Əbu Bəkir-il Mufit-ul Cərcərai [MK, I, 351]: Əbu Bekir-il Kaffal-us Şaşi [MK, I, 443]: İbnü-el id-dünya [MK, I, 551] və b. Bu adlar ərəb ad sisteminə aid künyə, nisbə, ləqəb kimi bütün xüsusiyyətləri əhatə etməkdədir. Bununla yanaşı, bu dövrün şəxs adlarında ərəb mənşəli sözlərlə bərabər türkmənşəli leksik vahidlərin də işlənməsinə təsadüf edirik. Bu dövrdə məşhur adamlar öz adına yüksək peyğəmbərimizin adını və ya epitetlərindən birini əlavə edirdi. Səlcuq və Osmanlı dövrü türk mədəniyyətinin tanınmış tədqiqatçısı rus türkoloqu V.A. Qordlevski türk antroponimiyasındakı bu cəhəti türklər arasında bu dövrdə islam öncəsi ənənələrin yaşadılması,

təsiri ilə izah edərək yazır ki, «Oğuzlar rəsmən müsəlmandır, amma bu zahirən belədir, uzun müddət onlar yeni müsəlman adını və əski boy adlarını bərabərcə yaşatmışlar. Qoşadlılıq hətta Saray adamlarında da görünməkdədir. Məsələn, Ziyaəddin Kara Arslan; Fahreddin Arslan doğmuş; Seyfəddin Kara Sonkor və s.» [9, 83-84].

Mətn. «Divan»dakı antroponimləri mənşəyinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. Türkmənşəli şəxs adları, 2. İran mənşəli şəxs adları, 3. Ərəb mənşəli şəxs adları.

1. Abidədə iyirmiyə qədər ərəbmənşəli şəxs adı işlənmişdir. Bəllidir ki, türklər uzun müddət islam mədəniyyətini inkişaf etdirən, onu qoruyan bir toplum olmuşlar. Bunlardan əlavə, dini dəyərlərin, inancların da mədəniyyətdə müəyyən rolu vardır. Abidədəki ərəb mənşəli antroponimlər apelyativi «igidlik, sağlıq, gözəllik, ağıl» mənası bildirən sözlərdən ibarət olur. Məs.: hafaç [MK, I, 59], Hüseyin [MK, I, 351], Sabit [MK, I, 33], Selim [MK, I, 59] Sultan Mesud [MK, I, 474], Ömər [MK, II, 286], Muhemmed [MK, I, 111] və s.

«Divan»da işlənmiş ərəb mənşəli antroponimlərdən biri də Makedoniyalı İsgəndərin ləqəbi sayıla biləcək Züllkarneyn antroponimidir. Bu şəxs adının apelyativi haqqında iki fikir vardır: 1. Makedoniyalı İskəndər Misiri fəth etdikdən sonra orada firon kimi tac qoymuşdur. Fironlar taclarında ay və günəş təsvirləri olan iki buynuzla bəzədilmiş hündür baş geyimi daşıyırdılar. A. Qafurovun fikrincə, buradan alınaraq İsgəndərə ərəbcə «kikibuynuzlu» mənasına gələn *Zülkarneyn* ləqəbi verilmişdir [8, 80]. 2. «Tarixi-Təbəri»də göstərilir ki, bu söz ərəb dilində *Zül* (mülk), *karn* (günəşin doğması və batması) və *eyn* (iki, qoşa) ünsürlərindən ibarətdir. İsgəndər bütün dünyanı fəth etdiyinə görə onu bu şəkildə adlandırmışlar [8, 163]. «Divan»da işlənmiş Tövrətlə bağlı olan bir neçə antroponim də vardır ki, bunlar islam dini vasitəsilə yayılmışdır: *Nuh* (MK, I, 28, 350), *İbrahim* [MK, I, 28], *İshak* [MK, I, 28; III, 369], *Iyso* [MK, I, 28], *Yasəf* [MK, I, 28] və s.

Az bir müddətdə geniş yayılmış bu antroponimlər bu gün türk dünyasında hamı tərəfindən işlədilir və başa düşülür.

2. Tarixdən bəllidir ki, türk-İran əlaqələri xronoloji cəhətdən daha qədimlərə gedib çıxır. Bəllidir ki, hələ I türk xaqanlığı dövründə, VI əsrdə qoyulmuş möhtəşəm Buqut abidəsi İran mənşəli soğd dilində yazılmışdır. Abidədəki İran dillərindən alınmış antroponimlər azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq bu şəxs adları maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Abidədəki *Tahmures* (MK, III, 149) antroponimi bir İran hökmdarının adı olaraq çıxış edir. A. Qafurov tayfa başçılarından hesab etdiyi bu antroponimin «Avesta» kitabında *Taxmaurupa* «güclü tülkü» şəklində qeyd olunduğunu göstərərək yazır ki, böyük ehtimalla hələ islamdan əvvəl urupa-uruxta «bədən» fonetik tərkibinə keçmişdir, çünki tülkü adı yarımmüqəddəs əfsanəvi hökmdarın obrazına uyğun gəlmirdi. Belə olan surətdə bütün ad yeni məna qazanmışdır: «güclü bədəni olan». Bu söz isə qədim qəhrəman hökmdara çox yaraşır. Eyni zamanda adın özü də sonralar yeni dəyişmələrə məruz qalmışdır. *Taxmauruxta* *Taxmuratx* şəklinə, sonuncusu isə *Taxmuras* şəklinə düşmüşdür [8, 136].

Mahmud Kaşğarlı Hotən bəyinin *Çenşi* [MK, III, 378] adından bəhs edərək onun İranın əfsanəvi hökmdarı Cəmşidin adından törədiyini irəli sürür. Abidədə rast gəldiyimiz İran mənşəli antroponimlərdən biri də *Əfrasiyab* «qorxunc» onomastik vahididir [MK, I, 159, 243, 381]. Bu əfsanəvi qəhrəman Əbülqasım Firdovsinin «Şahnamə» poemasının da əsas qəhrəmanlarından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əfrasiyab türk və İran folklorunun müştərək qəhrəmanıdır və Mahmud Kaşğarlı və Yusuf Balasaqunlu kimi XI əsr mütəfəkkirləri onu Alp Er Tonqa ilə eyniləşdirirlər. Bu barədə müxtəlif fikirlər vardır. Amma bəzi alimlər bu fakta siyasi rəng verərək türklərin tarixən İran mədəniyyətinin güclü təsiri altında olduğu nəticəsini çıxarırlar ki, bununla qətiyyənlə razılaşmaq mümkün deyildir. Bu məsələni ingilis şərqşünası Riçard Fray xüsusilə tündləşdirərək təqdim edir. O yazır: «İran eposunun təsir gücü haqqında onu təkcə İran tarixi kimi yox, həm də özlərinin qədim tarixi kimi qavramış, dərk etmiş türklərə əsasən də mühakimə yürütmək olar. Dövrümüzə qədər gəlib çıxan ən əski türk lüğətlərində əcdad-eponim və ya Orta Asiya türklərinin qəhrəmanı Alp Er Tonqa İran eposundakı İranın əsas turanlı düşməni Əfrasiyabla eyniləşdirilir» [9b, 68].

M.Kaşğarlı «Divan»da Əfrasiyabın övladlarının da adlarını qeyd edir: *Barsqan* (MK, III, 417). M.Kaşğarlı elə oradaca qeyd edir ki, eyniadlı şəhəri də Əfrasiyabın oğlu Barsqan inşa etmişdir.

Müəllifə görə Əfrasiyabın qızının adı *Kaz* [MK, 111, 149], ikinci oğlunun adı isə *Barmandır* (MK, III, 369). Müəllifə görə, *Siyavuş* [MK III, 417] Əfrasiyabın kürəkəninə adıdır. Abidədəki *Betzen/Bizen* [MK, I, 381, 466] də İran dillərindən alınmışdır. Bizcə, bu antroponim «Şahnamə»dəki *Pişeng* antroponiminin fonetik variantıdır. Mahmud Kaşğarlı İran tarixində parfiyalıların başçısı kimi məşhur olan Bəhram Çubinin adını ərəblərin Şubin şəklində işlətdiklərini qeyd edir [MK, III, 99]. Tədqiqatçılar Bəhram antroponiminin «Avesta»da Qələbə allahının adı olaraq Veretranq sözündən törədiyini göstərirlər. Bu antroponimin tərkibindəki *çupin* komponenti İran dillərində «qarğa» mənasını verir [8, 162].

3. XI əsrdə türk dünyasında islam adət-ənənələrinin geniş sahəni əhatə etməsinə baxmayaraq, «Divan»da göstəriləyi kimi, XI əsrdə türkcə antroponimlərin işlənmə dairəsi xeyli geniş olmuş, qədim türk antroponim sistemi qorunmuşdu. Məhz buna görə abidədə işlənmiş şəxs adlarının yetmiş beş faizdən çoxunu türkmənşəli antroponimlər təşkil etməkdədir.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı o dövr insanının adlandırma, advermə ənənələrinin, prinsip və metodlarının öyrənilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif hər hansı bir leksik vahidi izah edərkən onomastika elmi üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən qiymətli fakt və məlumatları öz oxucusuna təqdim etmişdir.

Qaraxanlı türklərinin antroponimlərinin leksik-semantik qrupları. Qaraxanlı türklərinin antroponimlərini leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Bu dövr abidələrindəki şəxs adlarından bir qismi quş adı bildirən leksik vahidlərdən əmələ gəlmişdir. Bu quşlar qədim dövrdə bir sıra türk qəbilələrində müqəddəs hesab edilmişdir. Bu səbəbdən bir sıra quş adları türk antroponimiyası sistemində ənənəvi olaraq işlədilmişdir. Abidələrdə tərkibində quş adı çıxış edən antroponimlər aşağıdakılardır: *Turumtay* [MK, III, 243]. Bu antroponimin apelyativi «qırğı» mənasını ifadə edir. Bu antroponimin *Torumtay və Toruntay* variantları da olmuş və XI-XII əsrlərdə Qəznəvilərdə, məmlüklərdə təsadüf edilmişdir [11, 395, 653, 678]. M.Kaşğarlı *Çağrı teqin* [MK, I, 413], *Çağrı bek* [MK, I, 413], *Muhammed Çakır Tonqa xan* [MK, I, 111] şəxs adlarındakı *çağrı* antroponiminin apelyativini doğan «şahin» şəklində izah edir, bu sözü «Divan»da ərəbcə *əş-şakr* leksik vahidi ilə şərh edir. Buna əsaslanaraq, ehtimal etmək olar ki, *Çağrı və Çakır* onomastik vahidləri bir sözün fonetik variantlarıdır. Yeri gəlmişkən F.Sümər də yazır ki, Osmanlı dövründə *çakır* deyilən quş da eyni quş olmalıdır. Bu adların arasında bir bənzərlik olduğu görülməkdədir [11,121]. *Çağrı* leksik vahidi Qaraxanlı hökmdarlarının titullarında da işlənirdi. Məsələn, Qaraxanlıların Səmərqənd hökmdarı Cəlaləddin Ali Çağrı [İA, VI, 268] titulu daşıyırdı. Səlcuq hökmdarı Çağrı bəyin də tarixi mənbələrdə adı tez-tez çəkilir. *Toğrul*. Mahmud Kaşğarlı bu antroponimin apelyativi haqqında yazır ki, yırtıcı quşlardan biridir, min qaz öldürür, birini yeyir, şəxs adı da ola bilər [MK, I, 482]. Müəllif *sonkur* yırtıcı quşundan bəhs edərkən onun toğrul quşundan kiçik olduğunu qeyd etmişdir [MK, III, 381]. Toğrul məfhumu türklər arasında böyük rəğbət gördüyünə görə, həm qədim dövr, həm də orta əsrlər dövrü antroponimləri içərisində çox geniş şəkildə gözə çarpır. Bu antroponimin *Tuğrul* variantı sonrakı dövrlərdə daha fəal işlənmişdir [11, 868]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qədim türk yazılı abidələrində rast gəldiyimiz *Torğul* [İA b2] şəxs adı da, bizcə, bu antroponimin bir fonetik variantından ibarətdir.

Azərbaycan antroponimiyasında Toğrul şəxs adının geniş yayılması da, bizcə, haqqında bəhs etdiyimiz qədim türk advermə ənənəsinin davamı kimi özünü göstərir.

Nizaməddin İsrəfil Toğan teqin [MKI, 111] şəxs adının tərkibində təsadüf etdiyimiz *Toğan* «şahin» komponenti də türklərin tarixən müqəddəs hesab etdiyi quşlardan biridir. Ona görə də bu antroponimik vahidə qədim, orta və yeni dövrün türk antroponimi sistemində tez-tez rast gəlirik. Məsələn, Yenisey abidələrində (I kitabə) qeydə alınmış *El toğan tutuk* buna parlaq misal ola bilər. Bu antroponim bu gün də türk dünyasında *Doğan, Tuğan* şəklində antroponim sistemində gözə çarpır. Toğan «şahin» komponentinin də içərisində işləndiyi antroponimlər (*Toğan, Toğançuk Xatun, Toğan sunkur, Toğan Arslan, Toğan Buka, Toğan Toğdı və s.*) Səlcuqlar, İlhanlılar, Xarəzmşahlarda gözə çarpmaqdadır. F.Sümer Elxanlılar dövründə bu şəxs adının işlənmə dairəsi haqqında yazır: «Monqollar arasında yayqın adlardan biri budur. Qadınlara da verilmişdir. Hülaküoğlu Çomkurun

qızı bu adla anıldığı kimi Abakanın qızlarından birinə də Toğançuk adının verilmiş olduğunu bilirik» [11, 332]. Müəllif *Toğançuk* antroponiminin *Toğan* və *çuk* (kiçik toğan) ünsürlərindən ibarət olduğunu qeyd edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qaraxanlı hökmdarlarının titullarında *toğan* ünsürü də çıxış edirdi. Onlardan, məsələn, Taraz hakimi Toğrul bin Yınal *Toğan xan* titulu ilə tanınırdı [İA, VI, 266].

Mahmud Kaşğarlı *Laçın* quş adının ləqəb və ya titul kimi çıxış etdiyinə üstüörtülü şəkildə işarə etmişdir [MK, I, 410]. İgid adama da laçın adı verilir, şəkildə qeydi ilə bunu demək istəmişdir.

2. Qaraxanlı türklərinin antroponimlər sistemində aşağıdakı heyvan adları türklərdə müqəddəs hesab edildiyi üçün antroponimlərin tərkibində çıxış etmişdir. *Ton,a* «bəbir» güclü bir heyvanın adıdır. Bu heyvan hələ qədim türklərdə müqəddəs hesab edilirdi. Ancaq sonralar bunun totem olduğu unudulmuş, sadəcə ənənəvi olaraq şəxs adlarının tərkibində işlənmiş və türk dünyasında geniş yayılmışdır. M.Kaşğarlı *Ton,a* antroponimi və onun apelyativi haqqında bir neçə dəfə bəhs etmişdir. O bir yerdə Tonqa haqqında bunları yazır: “*Ton,a* bəbir, qaplan cinsindən bir heyvandır, fili öldürür. Bu ad türklərdə yaşamaqdadır, mənası aradan çıxmışdır. Çox zaman şəxs adı olaraq işlədilir. *Ton,a* xan, tiqin deyilir. Buna bənzər adlar tez-tez verilir» [MK, III, 368].

Təsadüfi deyildir ki, Göytürk dövləti şahzadələrindən birinin adı (VIII əsr) *Ton,a tigin* idi. Bilgə kağan abidasının 31-ci sətirində həmin şahzadə haqqında belə yazılmışdır: *Anta Ton,ra Yılpağutu bir oğuşığ Ton,a tigin yoğinta egirə tokıdım* [BXş 31]. - «Orada Tonqra yılpağutun bir qəbiləsini Tonqa teginin dəfnində mühasirə edərək məhv etdim». Qədim uyğur abidələrində də *Ton,a san,un* [USp 11, 81], *Oğul ton,a* [USp 110], *Yasır ton,a* [USp 108] antroponimləri işlənmişdir.

Ton,a antroponimi ilə bağlı məsələlərdən biri də türk mədəniyyəti tarixində Əfrasiyabın, Alp er tonqanın yeri problemidir. Bu məsələ ilə əlaqədar Mahmud Kaşğarlı belə yazır: «Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsil adı *ton,a Alp Ərdir*. Bəbir kimi qüvvətli, igid bir adam deməkdir» (MK, III, 368). Müəllif Əfrasiyab, Alp er Tonqa haqqında o zaman xalq arasında dolaşan şeir parçalarını, onun ölümü ilə əlaqədar söylənən ağını da kitabına daxil etmişdir. Eyni zamanda müəllifin bu qəhrəmanın türkmənşəli olmasına o qədər böyük inamı vardır ki, onu türk xalqlarının başçısı hesab edir və yazır: «Xan. Türklərin ən böyük başçısıdır. Əfrasiyab oğullarına da xan deyilir.v Əfrasiyab xaqandır. Bu adın verilməsinin uzun bir tarixi hekayəsi vardır» [MK, III, 157].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əfrasiyab və Alp Er Tonqa eyniləşdirilməsi Mahmud Kaşğarlının «Divanı» və Balasaqunlunun «Kutadqu biliq»indən başqa mənbədə təsadüf edilmir. Mahmud Kaşğarlı *Alp Er Ton,a* antroponimini bəzən *Tonqa Alp er* şəkildə də işlədirdi.

Çingiz xan dövrünün tarixçisi Cüveyni uyqurlardan bəhs edərkən ehtimal şəkildə yazır ki, söyləndiyinə görə Bögü xan Əfrasiyabdır [7, II, 84].

Tarixçi Faruk Sümər Qaraxanlıların özlərini Əfrasiyaba bağlamasını yanlış hesab edərək yazır: «Bilindi ki, Qaraxanlı hökmdarları «Şahnamə»dəki Turan qəhrəmanı Əfrasiyabı özlərinin ən böyük və ən şanlı əcdadları qəbul etmişdilər. Hətta onlar bu böyük və şanlı əcdadları Əfrasiyabın türkcə adının *Alp Er Ton,a* olduğuna inanmışlar» [11, 115].

Səlcuq hökmdarları da öz kökünü Əfrasiyaba bağlayırdı. Bu məsələ haqqında Əbülqazi Bahadırxanın «Şəcəreyi-Tərakimə»də söylədikləri diqqəti cəlb edir. O yazır: «Səlcuqlar türkmən idilər, qardaşıq dedilər. Ancaq nə elimizə və nə də xalqa heç bir faydaları gəlmədi. Padşah olana qədər “biz türkmənin kınık tirəsindənik» dedilər. Padşah olduqdan sonra da «Əfrasiyabın bir oğlu Keyxosrovdan qaçıb türkmənlərin içinə gəlmiş və orada oturmuş, qalmış. Biz onun oğullayıq, Əfrasiyabın nəslindən gəlirik» dedilər. Adlarını dəyişdirdilər. 35-ci nəsilədən sonra soylarını götürüb Əfrasiyaba bağladılar» [3, 264].

X. Koroğlu bu məsələ haqqında başqa bir versiya irəli sürür. O yazır: «Belə də ola bilər ki, IX-X əsrlərdə şərq İrənlilər, taciklər arasında qədim türk epik qəhrəmanı Alp Ər Ton,a haqqında rəvayətlər mövcud olmuşdur; sonralar bu obraz Turan hakimi Əfrasiyabın obrazı ilə bir-birinə qovuşmuşdur» [6a, 109].

Bizə belə gəlir ki, B.Ögel bu yanlışlığın əsaslı səbəbini daha inandırıcı şəkildə izah edir: «Türklər Turan və İrani əllərində saxlamaq üçün bir bəhanə axtara bilərdilər. Bunun üçün də başqa bir türk hökmdarı olan Qəznəvi Mahmud şimalda təmər küzləşən böyük türk kütlələrinə qarşı

qoymaq üçün Alp Ər Tonqanı bir İran hökmdarı kimi görmüş və Firdovsini qorumuşdur» [9a, I, 59].

Arslan şəxs adı kimi Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında iki dəfə [MK, II, 312; III, 142] gözə çarpar. Müəllif yazır ki, xaqanlara da bu ad verilir [MK, III, 412]. Müəllif bu antroponimin apelyativinin «güclü, qüvvətli» mənasını ifadə etdiyinə görə, bircə, onun hökmdarlara ad kimi verilməsinə əsas səbəb olduğuna işarə etmək istəmişdir. Doğrudan da, Qaraxanlı hökmdarı *Arslan* onomastik vahidindən şəxs adı, titul kimi geniş istifadə etmişlər. Eyni zamanda *Arslan* onomastik vahidi Koçu-Bəşbalıq dövləti uyğur hökmdarlarından antroponimlərin tərkibində onları Ötükən uyğur dövlət başçılarından fərqləndirən əsas titul, ünsür kimi çıxış edirdi. Elmi ədəbiyyatda F. Sümərin bunu qəbul etməsinə baxmayaraq, *arslanın* çigillərin onqonu, totemi olduğu göstərilir [İA, VI c. 253]. Bəlkə elə buna görə Altay sisteminə uyğun olaraq iki qismə ayrılan Qaraxanlı dövlətinin əsas şərq hissəsinin hakimi olan böyük xaqan Kara orduda (Balasaqun) otururdu və *Arslan* Kara xakan titulu daşıyır, eyni zamanda nəzəri cəhətdən bütün Qaraxanlı sahəsinin ən böyük hakimi, hökmdarı sayılırdı [İA, VI c. 253].

Türk dövlətləri tarixində hökmdar və əmirələr içərisində *Arslan* adı daşıyanlar çox olmuşdur: *Arslan apa*, *Arslan Arqun*, *Arslan Bilgə*, *Arslan xan*, *Arslan körmüş*, *Arslan taş*, *Arslan yabğu*, *Arslan tiqin*, *Arslan toğmuş*, *Arslan şah*, *Arslan san,un və s.* [11, 778]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün türk dünyası antroponim sistemində *Aslan* şəxs adı geniş yayılmışdır. Slavyan xalqlarındakı *Ruslan* şəxs adı da, ehtimal ki, *Arslan* adının dəyişilmiş formasıdır.

«Divan»da *Arslan* antroponimi ilə əlaqədar bir *Burslan* antroponimi də gözə çarpar. Bu barədə müəllif yazır: «*Burslan* sözü tək halda istifadə olunmur. Doğru olanı budur ki, bu söz «bəbir» mənasındadır. Əgər hər zaman *Arslan* sözü ilə birlikdə işlənməsəydi, bu söz kişi adı olmazdı» (MK, III, 418). *Burslan* antroponimi digər qədim türk yazılı abidələrində təsadüf edilmir.

Boğra xan antroponimini izah edərkən M.Kaşğarlı «Xaqaniyyə xanlarına *kara* deyilir, *Boğra kara xakan* kimi» işlədir (MK, III, 221). O, bu antroponimin apelyativinin *boğra* «dəvə aygırı» olduğunu da qeyd etməyi unutmamışdır [MK, I, 420]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *buğra/boğra* Qaraxanlılarda müqəddəs hesab edilmiş, mənbələrin göstərdiyinə görə o, hətta yağmaların onqonu, totemi olmuşdur [İA, VI, 253]. Bu səbəbdən Qaraxanlı dövlətinin qərb hissəsinin (paytaxtı Kaşqar şəhəri idi) hökmdarı, Şərik xaqan *Boğra kara xakan* titulu daşıyırdı [İA, VI c. 253]. *Boğra* antroponimi qədim türklərdə, o cümlədən qədim və orta əsr türk abidələrində antroponimik sistemində nadir hallarda işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində isə *boğra/buğra* leksik vahidi yalnız «İrk bitiq» abidəsində ümumi isim olaraq çıxış etmişdir. Bizə belə gəlir ki, *boğra* leksik vahidi mənşəcə *boğa/buğa* leksik vahidi ilə bağlıdır. Ona görə bu *boğra/buğra* sözünün də ilkin forması olan *Buğa/Boğa* (Y5) antroponimi qədim və orta dövr türk yazılı abidələrində antroponim olaraq geniş şəkildə işlənmişdir.

Mahmud Kaşğarlının şəxs adı deyə göstərdiyi *Kapan* antroponiminin [MK, I, 415], apelyativi bircə «qaban»dır. *Qaban güc* «Dədə Qorqud»da da işlənmişdir. Elə onun ardınca müəllif eyni qeydlə *Kutan* şəxs adını göstərir [MK, I, 415]. Bu şəxs adının apelyativi *kut* leksemi ilə bağlıdır.

Müəllif *Yağan tigindəki yağanın* «fil» demək olduğunu, qullara daha çox verildiyini yazır [MK, III, 29].

3. Etnoantroponimlər. Bəllidir ki, türklərdə qəbilə və tayfa mənsubiyyəti şəxs adlarının formalaşmasında tarixən mühüm rol oynamışdır. Bunun bariz nümunəsini Orxon-Yenisey abidələrində çox açıq şəkildə görməkdəyik. Şəxs adlarının verilməsində bu ənənə XI əsrdə Qaraxanlı türklərinin ad sistemində də özünü göstərir. M.Kaşğarlı bununla əlaqədar aşağıdakı antroponimləri nümunə göstərir: *Komuk* antroponimini müəllif bir zaman yanında olduğu bəylərdən birinin adı kimi göstərir [MK, I, 383]. Ehtimal etmək olar ki, bu antroponim *komuk* tayfasının adından götürülmüşdür. *Kanqlı* antroponimini müəllif qıpçaqlardan böyük bir qrupun adı olaraq göstərir [MK, III, 379]. Bu antroponim, ehtimal ki, «Divan»da adı çəkilməyən *kanqlı* boyu ilə əlaqədardır. Mahmud Kaşğarlı *Tavğaç* xan titulu, antroponiminin Qaraxanlı hökmdarının titulu olduğunu və «ölkəsi əski və böyük» demək olduğunu yazır [MK, I, 454]. Müəllif eyni zamanda *tavğaç* kəlməsindən türklər murad edildiyini də göstərir (yenə orada). Demək, qədim dövrlərdə

etnonim olan *Tabğaç/Tağvaç* onomastik vahidi «Divan»da etnoantroponim kimi çıxış edir. Qaraxanlı hökmdarlarının *Tavğaçı (Tabğaç-Tamğaç)* bir titul olaraq almaları həm Çinin yüksək mədəniyyətindən, həm də, Kaşqar, Hoten, Yarkənd və digər şəhərləri hakimiyyətləri altında tutmalarından irəli gəlir. Uyğur abidələrində də *Tavğaç Yeke* [Usp 78] etnoantroponiminin işlənməsinə təsadüf edilir.

4. Tərkibində rəng, igidlik, xasiyyət bildirən leksemlər olan antroponimlər. *Kara* sözü Qaraxanlı dövləti hökmdarlarının böyüklüyünü göstərmək üçün istifadə edilən titul olaraq çıxış edir. Mahmud Kaşğarlı da Qaraxanlı xanlarına *kara* deyilir deyə yazır [MK, III, 221]. Qaraxanlıların adında rast gəldiyimiz *kara* leksemi burada eyni zamanda, ehtimal ki, «şimal» mənasını da bildirmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *Kara* ünsürü hələ Orxon-Yenisey abidələrində (Yenisey 30) *Kara kan* şəklində işlənirdi.

Yavlak sarığ antroponimindəki *yavlak* komponentini Mahmud Kaşğarlı «möhkəm, bərk» kimi izah edir [MK, III, 44]. N.A.Aristov antroponimlərin tərkibindəki *sarığ* ünsürünün hakimiyyət, aristokratiya rəmzi olduğunu göstərir [1, 302-303]. *Kümüş* [MK, I, 371], müəllifin göstərdiyinə görə, XI əsrdə qadın adı olaraq işlənirdi, həm də *Kümüş teqin* «rəngi kimi saf olan kölə»yə deyilirdi (MK, I, 413). X-XI əsrlərdə ərəb ordularında sərkərdə olmuş *Kümüş tiqin*, *Kümüş çor* türkəsilli şəxslərin adı da bu antroponimlə əlaqədardır [11, 834].

Tərkibində *alp* komponenti olan antroponimlər «Divan»da nisbətən çoxdur. Məs. *Alp aya* [MK, III, 208]. Bu şəxs adında *alp* «igid» mənasını, *aya* isə «ən yaxşı» [7,II,97] mənasını ifadə edir. «Divan»dakı *Alp tonqa* [MK, I, 41] və *Alp tiqin* [MK, I, 413] antroponimlərində də *alp* leksemi eyni mənanı ifadə etmişdir.

Kadır xan antroponimi və ya titulu, müəllifin izahatına görə, xaqanların sərt və çətin olanına verilir. Sərt olmaq, gücdən və qüdrətdən irəli gəlir, sərt olan adam istədiyini edə bilər [MK, I, 364]. Müəllif *kadır* leksemının apelyativini də orada vermiş, buna *kadır kış* «qara qış» ifadəsini nümunə göstərmişdir. Abidədəki *Kılıç xan* antroponimi, titulu da eyni leksik-semantik qrupa aid edilə bilər. Mahmud Kaşğarlı həmin antroponim haqqında yazır ki, bununla xaqanlı bəylərə ad verilərək «Kılıç xan» deyilir ki, «qurduğu, düşündüyü işlərdə qılınc kimi kəsib atan bir xaqan» deməkdir [MK, I, 359]. Abidədəki *Küç tigin* [MK, I, 413] antroponimini də müəllif «qüvvətli şahzadə» kimi izah edir. V.A. Qordlevskinin fikrincə, bu antroponim hunlar arasında çox yayılmış qılınc kultunun izləri kimi özünü göstərir [9, 84].

5. *Ağıl, idrak, səadət*, bəxt bildirən antroponimlər. M.Kaşğarlı *Bilgə beq* antroponiminin XI əsrdə işləndiyini və apelyativinin «ağıllı» mənasını bildirdiyini qeyd edir [MK, I, 428]. Müəllif bununla əlaqədar uyğur xanının *Köl Bilgə xan* adını nümunə göstərir, onun «ağıl göl kimi olan» mənasını bildirdiyini, bunun sinonimi olan *Büqü Bilgə* adının da bununla yanaşı mövcud olduğunu qeyd edir [MK, I, 428]. Abidədəki *Inanç beq* şəxs adının apelyativi «güvənilmiş, inanılmış, etibarlı» mənasını ifadə edir [MK, I, 133].

6. Valideynlərin xeyirxah niyyəti, arzu və diləkləri əsasında meydana çıxan antroponimlər. Belə şəxs adları M.Kaşğarlı «Divan»ında çox işlənir. Bunlar qədim dövrdə türk insanının sözlü qüdrətinə, ilahi gücünə inamı ilə bağlı olaraq formalaşmışdır: *Bektur* [MK, I, 455] antroponimi *be (r) k* və *tur* «sağlqla yaşa» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Beqlen* [MK, I, 444] «özünü qoru» və ya «bəy kimi ol» deməkdir. *Çava* [MK, III, 225] «məşhur ol, tanın» mənasını verir. *Utar* [MK, I, 367] «qalib gələr, udar»; *Tapar* [MK, I, 361] «tapılar» və yenə «tapmaq» feli ilə bağlı olan *Tapdu* [MK, I, 205] antroponimi «tapıldı» mənasını ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan antroponimiyasında da bu tipli *Tapdıq* şəxs adı işlənməkdədir. *Azak* [MK, I, 66] «son, axır» mənasında, *Boluç* [MK, I, 368] «köməkçi, yardımçı» mənasındadır. -ç ünsürü burada kiçiltmə, əzizləmə çalarına malikdir. Abidədəki *Tutuk* [MK, I, 380] və *Tarxan* [MK, I, 436] antroponimlərini müəllif sadəcə şəxs, kişi adı deməklə kifayətlənmişdir. Bəllidir ki, bu şəxs adları vaxtilə hələ Göytürk dövləti zamanında yüksək vəzifəli şəxslərin titulu kimi işlənirdi. Görünür, valideynlər öz uşaqlarına bu adları verməklə onların böyüyəndə yüksək mənəsb sahibi olmalarını arzu etmişlər. *Tarxan* antroponimi bu gün də Azərbaycan antroponimik sistemində yaşayır.

7. Uşağın doğulduğu məqamı, şəraiti ifadə edən, əks etdirən antroponimlər. *Kavşut* [MK, I, 451] antroponimi «iki hökmdar arasında atəşkəs, sülh şəraitini» bildirir. Valideynləri bu uşağın müharibə deyil, sülh dövründə dünyaya gəldiyini bu vəsilə ilə əbədiləşdirmişdir. *Tokış* [MK, I, 368] – «müharibə, savaşı», *Sün,üş* [MK, III, 365] «vuruş, döyüş, savaşı», *Atış* [MK, I, 60] «atışma» kimi şəxs adları da bilavasitə uşağın müharibə dövründə doğulması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır.

8. Ananın doğum zamanı və ya ondan dərhal sonra ilk gördüyü şeyin və ya şəxsin adının uşağa verilməsi nəticəsində yaranan antroponimlər. Bu adət türk xalqlarında geniş yayılmışdır. «Divan»da *Katmış* [MK, I, 460] antroponimi də məhz bu üsulla yaranmışdır. Çünki bu antroponimin apelyativi, ehtimal ki, «üzük» məfhumu ifadə edir. Bunu görkəmli türkoloq V.V. Radlovun məşhur sözlüyü də təsdiq etməkdədir.

8. Mahmud Kaşğarlı kölələrə, sadə adamlara şəxs adı verilməsi üzərində də dayanmışdır. Böyük alimin fikrincə, *tiqin* əslində «kölə» deməkdir. Buradan alınaraq rəngi gümüş kimi saf olan köləyə *Kümüş* tiqin, igid köləyə *Alp tiqin*, uğurlu köləyə *Kutluğ* tiqin deyilir [MK, I, 413]. *Ayas* adı isə kölələrə üzəri parlaq olduğu üçün verilir [MK, I, 123]. Mahmud Kaşğarlı *Süli* şəxs adının [MK, III, 233] *Süleyman* antroponiminin qısaldılmış forması olduğunu ehtimal edir. Lakin bu antroponimin mənşəyi və mənası haqqında sonralar başqa yorumlar, yozumlar da meydana çıxmışdır.

9. Qohumluq və dostluq əlaqələrini ifadə edən antroponimlər. *Abı* [MK, I, 86] antroponimi XI əsrdə «ata, baba» mənasını bildirmiş və uşağa babasının şərəfinə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, *Abı* şəxs adı indi də Azərbaycan antroponimik sistemində yaşamaqdadır. Mahmud Kaşğarlının göstərdiyinə görə XI əsrdə *Inal* [MK, I, 122], *Inal öz* [MK, I, 361] kimi şəxs adları tanınmış soydan, nəsiləndən olan qadının uşağına verilir. *Beqi* [MK, III, 228] şəxs adı abidədə eyni zamanda «kişi, ər, dost» mənasını bildirmişdir.

Büke budraç [MK, III, 227] antroponimində budraç leksemi türkmənşəlidir, bu sözün türk və monqol dillərində *budur/buzur* şəklində olduğunu və «qıvrım, buruq» mənasını ifadə etdiyi də göstərilir. Həmin antroponimin tərkibindəki *buke* isə qədim türk sözü olub «güclü, igid» mənasını bildirir. Görünür, bu şəxs adı da uşaq haqqında valideynin arzusunu ifadə etmişdir. *Budraç* komponentindəki – aç ünsürü, şübhəsiz ki, kiçiltmə, əzizləmə bildirən şəkilçidir. Müqayisə et: *Beçək Arslan tiqin* [MK, I, 357], *Boluç* [MK, I, 368], *Kuluç* [MK, I, 358].

10. Topoantroponimlər. «Divan»da *Mahmud Kaşqari* (MK, I, 58, 340) antroponimindəki *Kaşqari* komponenti *Kaşqar* toponimindən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin leksik-semantik tərkibi haqqında irəlidə bəhs edilmişdir. *Əbubəkri-Kəffalüş Şaşi* [MK, I, 443] antroponiminin tərkibindəki *Şaşi* komponenti həmin şəxsin Şaş şəhərindən çıxdığını bildirir. *Şaş* Daşkənd toponiminin başqa bir adıdır.

Səlcuk [MK, I, 478] antroponimini müəllif «Səlcuk xanlarının dədəsinin adıdır və ona *səlcuk sü başı* deyilirdi» deyər təqdim edir. Bu antroponim, ümumiyyətlə, yer adı ilə bağlı olsa da, onun mənşəyi, etimoloji tərkibi haqqında çox müxtəlif mülahizələr meydana çıxmışdır. L. Rasonyi onun *Saltua dağ* adından törədiyini iddia edir [11, 131].

Nəticə. Beləliklə, IX əsrin böyük türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində o dövrdəki Qaraxanlı dövləti zamanında yaşamış türklərin tarixi, etnoqrafiyası, mifologiyası, inanclar sistemi, ədəbiyyat və dil məsələləri dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu dəyərli ədəbi-elmi abidə türk onomastikasının öyrənilməsində də dəyərli qaynaqlardan biri kimi bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristov N.A. Zаметки об этническом составе...СПб., Живая старина, 1897
2. V.V.Bartold. Соçинение, V c. Москва
3. Ebülgazi Bahadır han. Şecereyi-terakime, Ankara, 1966

4. Hüseynova Mahirə. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2023
5. İslam Ansiklopedisi, I-14 c. Ankara, MEB yay.1991
6. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988
7. Mahmud Kaşğarlı. Divanü-luğət-it-türk, 4 cilddə, Ankara, TDK yay. 2016
8. X.Keroqlı. Alp er tonqa I Afrasyab po Yusufu Balasaquni, Maxmud Kaşqarlı I druqim avtorom-Sovetskaya tyurkoloqiya, 1970, N:4
9. Quliyev Əbülfəz. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi, 2 cilddə, II c .Bakı, Elm, 2001
10. Qafurov A. Lev i Kiparis, M., İzd.vostoçnoy literature, 1971
9. Qordlevskiy. V.A. İzbrannıe soçineniya, I c.M., 1960,
11. Ögel Baheddin. Türk mitolojisi, 2 cildde, I c. Ankara, 1991
12. Riçard Fray. Nasledie İrana, Moskva, 1972
10. F.Sümer. Türk devletleri tarihinde şahıs adları, İst. 1999